

הח'ליפות: קונצנזוס שנוי במחלוקת

אופיר וינטר

מוסד הח'ליפות ותיק כמעט כמו האסלאם עצמו. שורשיו נטועים בימים שלאחר מות מוחמד בשנת 632, עת התכנסו המוסלמים ובחרו "ח'ליפה" (מילולית: "יורש" או "ממלא מקום"), או בנוסח המוכר יותר – ח'ליף. בעוד השיעים מכירים רק בעלי בן-אבי טאלב כיורשו הלגיטימי של הנביא, הסונים מכירים בארבעה הח'ליפים הראשונים "ישרי הדרך" (אל-ח'לפאא' א-דאשדון), וכן בשושלות הח'ליפות העיקריות שבאו בעקבותיהם – האומיית, העבאסית, הממלוכית והעות'מאנית. מוסד הח'ליפות שלט בעולם המוסלמי הסוני במשך קרוב ל-1,300 שנה, ונהנה מהגמוניה יחסית עד ביטולו על ידי מייסד טורקיה המודרנית, מוסטפא כמאל אתאטורק, ב-1924. לאורך השנים ידע מעמדו של הח'ליף עליות ומורדות: בתקופות מסוימות כללו סמכויותיו ניהול נרחב של היבטים פוליטיים, אדמיניסטרטיביים, פיננסיים, משפטיים וצבאיים של הח'ליפות, ובתקופות אחרות הן התמצו בתפקידים בעלי אופי סמלי-רוחני בעיקרו, כמו הובלת תפילות – בדומה לתפקידיו של האפיפיור הקתולי בימינו.¹ פרשנים סונים הגדירו את מהותו של מוסד הח'ליפות בתקופות שונות באופנים שונים, אך נטו להסכים על הרעיון המרכזי שלפיו הח'ליפות הוקמה במטרה לנהל את ענייניהם של המוסלמים בהתאם לחוקי האל, ולארגן את חייהם בהתאם לעקרונותיה של ההלכה האסלאמית.² הכרזת 'המדינה האסלאמית' על אודות חידוש הח'ליפות הוכיחה שאין מדובר רק במוסד דתי-שלטוני היסטורי, אלא ברעיון חי ונושם שמלווה את המוסלמים גם בימינו אלה ומסעיר את דמיונם. סוד כוחה של הח'ליפות כפול: ראשית, היא טומנת בחובה הבטחה נוסטלגית לתיקון הסדר הפוליטי המודרני, שנתפס בעיני רבים כעושק ומושחת, ולהשבת הסדר האסלאמי השורשי והצודק. זאת, דרך איחוד כלל המוסלמים במסגרת שתשקם את כבודם ותקנה להם שגשוג מדיני וכלכלי; שנית, הח'ליפות היא רעיון המוטמע בתרבות ובהיסטוריה של האסלאם, והיא נהנית מקונצנזוס רחב בקרב חכמי הלכה סונים מזרמים מגוונים. עם זאת, לצד ההסכמה הרווחת על כך שהח'ליפות מהווה משאת נפש נשגבת, מתנהל בין חכמי הלכה ויכוח עז סביב מהותה, העיתוי

המתאים לחידושה, אופן מינוי העומד בראשה ויחסי הגומלין בינה לבין מדינות הלאום הערביות המודרניות. מבחינה זו, הוויכוח על הח'ליפות מהווה נדבך נוסף במאבק שניטש על ההגמוניה והסמכות ההלכתית בין כוחות מתחרים באסלאם הסוני של ימינו.

'המדינה האסלאמית' כמימוש חזון הח'ליפות

דובר 'המדינה האסלאמית', אבו מוחמד אל-עדנאני, הכריז בחגיגות ב-29 ביוני 2014 על חידוש הח'ליפות ועל מינויו של אבו בכר אל-בגדאדי לח'ליף. ההכרזה עוררה התלהבות בקרב רבבות מוסלמים ממדינות ערב והמערב, אשר החלו לנהור בעקבותיה אל שדות הקרב והעשייה הפוליטית-חברתית בסוריה ובעיראק ולהקדיש – במקרים רבים אף להקריב – את חייהם למען ביסוס הח'ליפות והרחבתה. תשעה עשורים לאחר שאתאורכ ביטל את הח'ליפות בטענה שהיא מערכת אנכרוניסטית הממיטה אסונות ופגעים על המוסלמים בכלל ועל טורקיה בפרט, הוכח שלא נס ליחה. הח'ליפות – שהייתה בעיני כוחות לאומניים שפעלו במזרח התיכון בראשית המאה העשרים סמל לפיגור ולחוסר אונים של האסלאם לעומת המערב – הפכה לבשורת העתיד, בעוד מדינות הלאום הערביות – שסימלו בעבור אותם כוחות חילוניים את העתיד והיו אמורות להגשים חזון של עצמאות ומודרניזם – מצאו עצמן בעמדת מגננה.

הזמן, כך נראה, השכיח מהלבבות את שקיעתה האומללה של האימפריה העות'מאנית – הח'ליפות האחרונה. לא פחות מכך, חולשת מדינות הלאום הערביות וכישלון האידאולוגיות החילוניות שמשלו בכיפתן לאורך המאה העשרים לממש את הבטחותיהן – הם שהקימו את רעיון הח'ליפות לתחייה. חזון של איחוד האומה תחת מנהיג אחד שישליט עליה את החוק האסלאמי הסתמן בעיני ציבור מוסלמי גדול כאלטרנטיבה שתבטא את אמונותיו, תשקף את ערכיו ותגשים את מטרותיו. במישור הפנימי, בכוחה של הח'ליפות לשקם את הסדר המשפטי והפוליטי האורגני ששרר מימים ימימה. במישור הבינלאומי, היא תיאבק בעוולותיהם של המשטרים הערביים-מוסלמים שסטו מדרך הישר ושל מעצמות המערב הכופרות, ותשיב את הציוויליזציה האסלאמית, את האומה האסלאמית ואת המוסלמים באשר הם למקומם הראוי.³

בלב הכרזת הח'ליפות ניצבה דמותו של אל-בגדאדי, אשר הפך חלק בלתי-נפרד מהמיתוג של 'המדינה האסלאמית', תוך הדגשת קשרי היוחסין שלו לשבטו של הנביא מוחמד והשכלתו הדתית. הארגונים הסלפים-ג'האדים שהכירו בח'ליפות נשבעו אמונים לאל-בגדאדי באופן אישי – צעד שביטא את כוח המשיכה המרשים שצברו הח'ליף ומפעלו, אם כי לא סילק את סימני שאלה לגבי יכולתה העתידית של 'המדינה האסלאמית' לשמר את לכידותה ולבחור יורש מוסכם לאחר הסתלקותו. אל-בגדאדי, כך הובטח בהכרזת הח'ליפות, יבנה מוסדות, יסלק עושק, ישליט צדק וישכין ביטחון במקום ההרס, השחיתות, הדיכוי והפחד הקיימים. הגיעה העת, נאמר, שאומת מוחמד

תסיר מעליה את הקלון ותחדש את תפארתה. הסימנים המבשרים על הניצחון כבר ניכרים: דגל 'המדינה האסלאמית' מתנוסס אל על, בעוד דגלי מדינות הלאום הכופרות שמוטים, גבולותיהן פרוצים וחייליהן הרוגים, שבויים ומובסים. אותות אלה מחיים את החלום המצוי בעמקי לבו של כל מוסלמי מאמין, ואת התקווה המפעמת בקרבו של כל לוחם ג'האד בדבר חידוש הח'ליפות.⁴

הפולמוס סביב הח'ליפות באסלאם הסוני העכשווי

הכרזת הח'ליפות נתנה את האות לפתיחת פולמוס פנים-אסלאמי חריף בין 'המדינה האסלאמית' ליריביה, ושיקפה את המאבקים בינה לבין הכוחות המסורתיים על ההגמוניה בשדה ההלכתי. הח'ליפות לא כוונה רק לבנייה של מציאות חדשה, אלא למלחמה נגד כל שקדם לה. אל-עזדנאני הבהיר כי עם הקמת הח'ליפות הוסרה הלגיטימיות של כל ארגון אסלאמי אחר. על כלל המוסלמים להישבע אמונים לח'ליף אל-בגדאדי, ולא – יהיו אשמים בפילוג אומת האסלאם. התביעה המתריסה כוונה קודם כול כלפי שלוחת אל-קאעדה בסוריה, ג'בהת א-נוסרה, המתחרה הישירה על ייצוג החזון הסלפי-ג'האדי במרחב. יתרה מכך, הייתה זו קריאת תיגר נגד אוטוריטות הלכתיות, הנחשבות על פי 'המדינה האסלאמית' לכופרות, דוגמת האחים המוסלמים והממסדים הדתיים המזוהים עם המשטרים הערביים החילוניים.

האופוזיציה להכרזת הח'ליפות איחדה, אפוא, יריבים מושבעים שמצאו עצמם ניצבים באותו מתרס נגד 'המדינה האסלאמית'. היא העמידה מול חכמי הלכה על כל גווניהם אתגר דומה של התמודדות עם הקסם שמהלך רעיון הח'ליפות על קהלים מוסלמיים רחבים, בעיקר צעירים. עם זאת, נימוקי הנגד שהעמידו מתנגדיה של 'המדינה האסלאמית' היו שונים: כוחות סלפים-ג'האדים והאסלאם הפוליטי, שעבורם מהווה הח'ליפות יעד ארוך טווח, נדרשו לאפולוגטיקה פתלתלה כדי ליישב את הסתירה בין שלילת 'המדינה האסלאמית' לבין תמיכה עקרונית בכינון הח'ליפות. לעומת זאת, משטרים ערביים הרואים בחזון הח'ליפות איום קיומי ישיר על מדינותיהם נדרשו להסביר מדוע מדינות ערב המודרניות אינן נופלות מבחינה הלכתית ממוסד אסלאמי שורשי כמו הח'ליפות. הפולמוס ההלכתי סביב הח'ליפות חשף חילוקי דעות אסטרטגיים לגבי עתיד אומת אסלאם, ויכוחים טקטיים על האמצעים הראויים והמועילים להגשמת יעדיה ושסעים סביב היחס לסדר המדינתי השורר במזרח התיכון.

כבר בנאום הכרזת הח'ליפות זיהתה 'המדינה האסלאמית' שלוש ביקורות הלכתיות אפשריות על המהלך, וציידה את חסידיה בשלוש תשובות אפשריות שנועדו להדוף אותן: (1) נגד הטענה כי הח'ליפות הוכרזה ללא קונצנזוס מוסלמי ("אג'מאע"), לגלגה 'המדינה האסלאמית' על עצם הדרישה לביסוס הסכמה כללית בקרב הפלגים, הגדודים, החטיבות, הקואליציות, הצבאות, החזיתות, התנועות והארגונים של אומת האסלאם;

(2) נגד הטענה שההכרזה התקבלה ללא התייעצות ("שורא") עם הממסדים הדתיים במדינות ערב, היא הצביעה על האבסורד בדרישה שתתייעץ עם אויבים הנאבקים בה, וכלל לא מכירים בה; (3) נגד הטענה שהנסיבות אינן בשלות להכרזה מעין זו קבעה כי כל השתהות בכינון הח'ליפות לאחר שנוצרו רכיביה החיוניים – הווה אומר, השתלטות על שטחים נרחבים בעיראק ובסוריה – תיחשב מבחינה הלכתית לחטא.⁵ התנגדות אל-קאעדה להכרזה שדרשה במפגיע כי יתבטל בפני 'המדינה האסלאמית' הייתה מתבקשת מבחינה פוליטית, אך סבוכה מבחינה רעיונית. אבות הארגון, אוסאמה בן-לאדן ואיימן א-זואהירי, דנו בח'ליפות, הגו בה וסימנו אותה כיעד, אך לא עסקו כמעט במימושה בפועל. רעיון של ח'ליף שיאחד את המוסלמים תחת דגל האסלאם ויכונן חברה מוסרית ואדוקה הופיע במשנתם כאידאל נחשק ושימש בתעמולתם אמצעי לגיוס מוסלמים לג'האד העולמי נגד ארצות הברית ובעלות בריתה. אולם, על אף שראו במדינות הלאום הערביות שייתפסו על ידי הארגון "גרעין" אפשרי של ישות אסלאמית מאוחדת, הם לא כיוונו את מאבקם המידי אל עבר פירוקן וביטול גבולותיהן; הם חתרו לסילוק האליטה השלטונית הכופרת, לפגיעה בכוחות החיצוניים התומכים בה וליצירת התנאים הדרושים לקידום הרפורמות הפוליטיות, הדתיות והחברתיות שהטיפו להן.⁶ כך לדוגמה, ג'בהת א-נוסרה, שלוחתה הסורית של אל-קאעדה, מתמקדת במאבק לסילוק משטר אסד ולהקמת אמירות בסוריה, מתוך אמונה שחזון הח'ליפות יוכל להתגשם רק בשלב מאוחר יותר, בתום השגת הכרעה בזירה הסורית.

היחס החיובי לח'ליפות, לצד הסתייגות מאופן קידומה בידי 'המדינה האסלאמית', באו לידי ביטוי בתגובתה של ג'בהת א-נוסרה להכרזה על חידושה. מאמר בביטאונה 'א-רסאלה' הכיר בתקווה שמעניקה הח'ליפות לדור מוסלמי צעיר החי במציאות אפולולית ומדכאת של הגמוניה מערבית על אדמות האסלאם, ו"נאחו בכל הבזק אור כאילו מדובר היה בעלות השחר". במאמר גם הובעה הערכה להיבטים מסוימים במפעלו של אל-בגדאדי בעיראק ובסוריה, דוגמת שחרור אסירים מבתי הכלא וגיוס מאמינים לדרך הג'האד. בה בעת, הוא דחה בתוקף את הכרזת הח'ליפות על סמך שלושה נימוקים: ראשית, ההליך הפסול שבמסגרתו אל-בגדאדי לא נועץ בחכמי הלכה ולא נבחר על ידיהם; שנית, ההשכלה הדתית הלקויה של הח'ליף המיועד, אשר מתיימר לנהל את ענייני המוסלמים בלי שכתב ולו חיבור הלכתי משמעותי אחד; שלישית, הנזק שממיטה 'המדינה האסלאמית' על קידום הפרויקט הסלפי-ג'האדי. כנטען במאמר, ההוצאות להורג האכזריות שביצעה הולידו את הקואליציה הבינלאומית נגדה, יצרו לאסלאם מוניטין של דת ברברית וחסרת רחמים והרחיקו מאמינים מדרך הג'האד, שנתפסת כמילה נרדפת למרחץ דמים, שחיטה והרג. במקום לאחד את המוסלמים תחת דגל האסלאם, אל-בגדאדי פילג אותם והתמקד בהתגרות בכופרים במחיר פגיעה

בחייהם. המסקנה הנובעת מכך, נקבע, היא שאל-בגדאדי אינו הח'ליף המיוחל שיוביל את המוסלמים מחושך לאור, אלא מי שמדרדר את האומה שאולה.⁷ האחים המוסלמים נקלעו למלכוד אפולוגטי דומה מול הכרזת הח'ליפות. כמו 'המדינה האסלאמית', הם מבקשים באורח מסורתי לקדם מהפכה שיעדה הסופי הקמת ח'ליפות, וכינונה מחדש של אומת האסלאם כמסגרת מדינית ממשית. אולם, בשעה ש'המדינה האסלאמית' רואה בכך יעד מידי ופועלת להגשמתו בכוח בשטחים המאפשרים זאת, האחים המוסלמים מתייחסים לח'ליפות כאל יעד ארוך טווח ובלתי-מוגדר, שיוגשם באופן הדרגתי אי-שם במועד בלתי-ידוע בעתיד. בנוסף, בעוד 'המדינה האסלאמית' סולדת מרעיונות לאומיים, האחים המוסלמים אינם מוצאים כל רע בתחושת הנאמנות הלאומית לטריטוריה מסוימת, ובלבד שהרגשות הפטריוטיים נותרים משניים למחויבות העמוקה לאומת האסלאם.⁸

הגם שתגובת האחים המוסלמים על הכרזת הח'ליפות של 'המדינה האסלאמית' הצטיינה בנימה אמביוולנטית, מסקנתה הייתה נחרצת: היא בטלה ומבוטלת מבחינה הלכתית. המנהיג הרוחני הבלתי-רשמי של התנועה בדור הנוכחי, יוסוף אל-קרדאווי, פרסם הודעה מטעם 'האיחוד העולמי של חכמי ההלכה המוסלמים' אשר נפתחה בהבעת הזדהות עקרונית עם חלום הח'ליפות, ונמשכה בהסתייגות מהניסיון להגשימו בטרם בשלו לכך התנאים. ברוח משנתו של אבי האחים המוסלמים, חסן אל-בנא, נקבע כי תנאים אלה כוללים הקמת מדינות הנשלטות על ידי השריעה, מקיימות ביניהן קשרים הדדיים, נהנות מעוצמה חומרית, רוחנית ואנושית ומתאפיינות בלכידות פנימית המחסנת אותן מפני תוקפנות חיצונית. מעבר לכך, הכרזת הח'ליפות של אל-בגדאדי אינה עומדת בקריטריונים הלכתיים נוספים. היא התקבלה באורח חד-צדדי, מבלי שזכתה בקונצנזוס כלל-אסלאמי וצלחה הליך היועצות כמתחייב בקוראן (סורה 3: פסוק 159); היא אינה משרתת את מטרות המוסלמים, אלא מוציאה שם רע לרעיון הח'ליפות ומעודדת את איחוד כוחותיהם של אויבי האסלאם נגד המורדים הנאבקים על זכויותיהם הלגיטימיות בסוריה ובעיראק; והיא פותחת פתח לאנרכיה בפסיקה ההלכתית, ביוצרה מצב שבו כל ארגון מפקיע לחזקתו את הסמכות להכריע בנושא כבד משקל כח'ליפות.⁹

הממסד הדתי הרשמי במצרים, ובראשו מוסד אל-אזהר ובית הפסיקה המצרי הכפוף לו, נהנה מהשפעה ניכרת במצרים ובעולם המוסלמי סוני בכללותו. על רקע הכרזת הח'ליפות, וכפי שנהגו ממסדים דתיים גם במדינות סוניות אחרות, הוא החל לפעול במרץ לדה-לגיטימציה של 'המדינה האסלאמית', וייסד גוף מיוחד שנועד לשמש משקל נגד לפסיקותיה ומעצור בפני חלחול רעיונותיה.¹⁰ בשונה מאל-קאעדה והאחים המוסלמים, הוא הגיע לידי העלאת ספקות של ממש על עצם מוסד הח'ליפות ולא רק על העיתוי, הצורה והתוחלת של הכרזתה. האתגר המרכזי שעמד בפניו בבואו להתמודד

עם כינון 'המדינה האסלאמית' ועם שבועת האמונים שהעניק לה בנובמבר 2014 ארגון 'אנצאר בית אל-מקדס' בחצי-האי סיני, היה עיגון הלגיטימיות של מדינת הלאום על חשבון מוסד הח'ליפות ההיסטורי. עמדה זו שיקפה שיקולים פוליטיים משתנים ולא תפיסה הלכתית סדורה, שהרי עד הכרזת 'המדינה האסלאמית' נזהר בית הפסיקה המצרי מערעור על עצם רעיון הח'ליפות. בפסק הלכה שפרסם גוף זה במאי 2011 הוא אף הגדיר את הח'ליפות כמצווה דתית, בציינו כי מדינות הלאום המודרניות אינן מבטלות את הכמיהה לח'ליפות, אלא משמשות לה תחליף זמני בעתות של חולשה. לשיטתו דאז, פירוק הח'ליפות ב-1924 היה אסון שניחת על המוסלמים וחילק אותם למדינות בהתאם להסכם סייקס-פיקו. ראשי המדינות המודרניים, מצדן, מונעים אנרכיה ומעניקים יציבות למאמינים, ועל כן יש לציית להם ואסור למרוד בשלטונם.¹¹ לאחר הכרזת הח'ליפות זכתה עמדת בית הפסיקה המצרי לעדכון. הלגיטימיות של מדינת הלאום לא נשענה עוד רק על היעדר ח'ליפות, אלא זכתה לביסוס מועצם המנותק מתלות שלילית זו. המופתי של מצרים וראש בית הפסיקה המצרי, שוקי עלאם, פרסם בנובמבר 2014 ספר באנגלית שקהל היעד העיקרי שלו היה צעירים מוסלמים במערב, וכותרתו "המאבק הרעיוני: בית הפסיקה של מצרים נאבק בהקצנה". בניגוד לטענת 'המדינה האסלאמית', הוא קבע כי הח'ליפות אינה מוסד מקודש השאוב מהטקסטים הדתיים וכי הנביא מוחמד כלל לא ציווה עליה, אלא הייתה זו מסגרת שלטונית שהתפתחה מתוקף הנסיבות הפוליטיות, החברתיות והדתיות של התקופה. על פי הנרטיב שהוצע בחיבורו, לאחר מותו של מוחמד היה צורך בממלא מקום שיסייע למוסלמים לשמור על לכידותם ולהפיץ את בשורתם. עם זאת, אין פירוש הדבר שהאסלאם הוא דת סטטית המחייבת את מאמיניה לאמץ צורה מאובנת של ממשל ולשוב לימי הביניים. אדרבא, הגמישות היא בנפשו של האסלאם, ופסקי ההלכה הם הגשר בין המסורת המשפטית לעולם בן-זמננו ובין "העבר וההווה, המוחלט והיחסי, והתיאורטי והפרקטי". פירוש הדבר, לדברי עלאם, הוא שהמוסלמים רשאים לבחור כל שיטת ממשל המשרתת את ענייניהם בתקופה נתונה ושאינן כל פסול הלכתי בהגדרת מצרים כמדינת לאום דמוקרטית ומודרנית.¹²

סיכום

הח'ליפות היא מוסד היסטורי, אך גם רעיון המפעם בקרב מוסלמים רבים וממשיך להשפיע ללא הרף על השיח הפוליטי, הדתי והרעיוני באסלאם הסוני בימינו, וביתר שאת – לאחר ההכרזה על כינון 'המדינה האסלאמית'. הפולמוס בין 'המדינה האסלאמית', אל-קאעדה, האחים המוסלמים והממסדים הדתיים המדינתיים סביב הח'ליפות אינו דילמה הלכתית גרידא, אלא מאבק פוליטי על קביעת זהותו של הפרשן הלגיטימי של הטקסטים הקדושים ומשמעויותיהם. זהו מאבק בין ישות שמסדרת מסר רדיקלי,

חתרני ומצית דמיון המנפץ את גבולותיהן של מדינות הלאום, לבין כוחות בעלי גוון טריטוריאלי ייחודי; בין איש דת נטול סמכות מוסדית מוכרת המכתיר עצמו לח'ליף וסוחר אחריו המוני מאמינים, לבין חכמי הלכה בעלי מעמד רשמי הנלחמים על שימור ההגמוניה בשדה הדתי; ובין גוף המיטיב לפנות לדור המוסלמי הצעיר בשפה ובכלי המדיה שמדברים אל לבו, לבין מוסדות ותיקים שנאלצים להסתגל למציאות המשתנה ולפעול מחוץ למרחב הנוחות הטבעי שלהם כדי לתחזק את השפעתם. המאבק על מעמד הח'ליפות צפוי להימשך גם בשנים הבאות והוא לא יוכרע רק באמצעות חיסול אל-בגדאדי או הדיפת התקדמות לוחמיו בשדה הקרב, אלא גם – ואולי בעיקר – בשדה הפוליטי-הלכתי של הנחלת התפיסות והשלטת הרעיונות.

הערות

- 1 "Khalifa," in *Encyclopedia of Islam: New Edition* (Liden: Brill, 1978), pp. 937-953.
- 2 אסעד אל-קאסס, **משבר הח'ליפות והאימאמות והשלכותיו המודרניות** (ערבית) (ביירות: אל-ע'דיר, 1997), עמ' 21-25; Fauzi M. Najjar, *The Islamic State: A Study in Traditional Politics* (Darien: Monographic Press, 1967), pp. 13-15.
- 3 אבי מחמד אל-עדנאני, "זוהי הבטחת האל", **מא'ססת אל-בתאר אל-אעלאמיה**: <http://snipurl.com/2ac457y>
- 4 אל-עדנאני, "זוהי הבטחת האל".
- 5 אל-עדנאני, "זוהי הבטחת האל".
- 6 Reza Pankhurst, *The Inevitable Caliphate?* (London: Hurst & Company, 2013), pp. 133-160, 202.
- 7 Abu Faruq al-Muhajir, "Khilafa One Year On," *Al-Risalah* 1 (July 2015), pp. 21-25.
- 8 Pankhurst, *The Inevitable Caliphate?* pp. 194, 199.
- 9 עלי מחיי אל-דין אל-קרה דאע'י ויוסף אל-קרדאווי, "האיחוד העולמי של חכמי ההלכה המוסלמים מדגיש כי הכרזת הח'ליפות האסלאמית מטעם ארגון המדינה בעיראק חסרת לגיטימיות ובלתי-מציאותית", האיחוד העולמי של חכמי ההלכה המוסלמים, 3 ביולי, 2014.
- 10 למשל: מרצד אל-אפתאא, "חוברת 'כפירתן של מדינות ערב' כמכשיר חדש של דאע'ש למשיכת לוחמים ורעור יציבותן של מדינות ערב" (ערבית), בית הפסיקה המצרי, 10 באפריל, 2015, <http://snipurl.com/2ac48qx>
- 11 מזכירות הפסיקה, "הח'ליפות והמדינות האסלאמיות", בית הפסיקה המצרי, 18 במאי, 2011, <http://goo.gl/W9UDr4>
- 12 Shawki Allam, *The Ideological Battle: Egypt's Dar al-Iftaa Combats Radicalization* (November 2014), pp. 102-108, [http://dar-alifta.org/BIMG/The%20Ideological%20Battle%20\(2\).pdf](http://dar-alifta.org/BIMG/The%20Ideological%20Battle%20(2).pdf)